

THEMA 60 - KERAMIEK 5 : TEGELS

Het meest gebruikte materiaal op begraafplaatsen voor graftekens is natuursteen. Minder vaak zie je kunststeen, glas, metaal, hout of keramiek.

Dit thema gaat specifiek over het materiaal van grafmonumenten, dat **keramiek** wordt genoemd. Het is de algemene term voor producten op basis van klei, die één of meer keer in een oven zijn gebakken. Er zijn vier hoofdtypes: grof keramiek, aardewerk,

Dwingeloo - Algemene Begraafplaats

steengoed en porselein. Bij keramiek op een begraafplaats kan het gaan om een totaal grafteken, uitgevoerd in keramiek, of om een keramisch object bij of op het grafteken. Na artikelen over grof keramiek (baksteen), aardewerk (terracotta en faience) en steengoed, gaat dit artikel over keramische tegels, die vervaardigd kunnen zijn van aardewerk, steengoed of porselein.

TEGEL

Het woord tegel is afgeleid van het Latijnse *tegula* dat dakpan (van gebakken klei) betekent, maar het begrip heeft meer inhoud gekregen. Een tegel is een meestal vierkante of rechthoekige platte schijf, gemaakt van slijtvast materiaal en meestal gebruikt voor het bedekken of bekleden van muren, vloeren, daken of straten. De functie van tegels is, vooral wat wand- en vloerbedekking betreft, naast bescherming ook vaak decoratie. Het materiaal waarvan tegels gemaakt worden, kan zeer divers zijn: natuursteen (bv. marmer, graniet, leisteen), kunststeen (beton en andere composietmaterialen), glas, metaal, kurk, textiel (tapijttegel) of kunststof (plafondtegel). Maar het waarschijnlijk meest gebruikte materiaal voor tegels is klei met als resultaat keramische tegels. De klei kan bestaan uit aardewerk, steengoed of porselein. Om de tegel steviger te maken worden er mineralen aan toegevoegd en een glazuurlaagje dat in alle kleuren kan worden aangebracht en de tegel waterbestendig maakt. Terracotta wordt traditioneel gebruikt voor het maken van dakpannen, die ongeglazuurd blijven.

Tegels kunnen in één kleur gemaakt worden, maar ze kunnen ook beschilderd worden met een voorstelling (zie thema 58 - faience). Dat kan gedaan worden met één afbeelding per tegel, maar ook zodanig, dat diverse delen van afbeeldingen aan elkaar gelegd kunnen worden en een patroon (meestal voor vloertegels) of een tegeltableau (meestal voor wandtegels) vormen. Deze decoratieve tegelkunst moet onderscheiden worden van mozaïek, waar vormen gemaakt worden van onregelmatig geplaatste stukjes keramisch (of ander) materiaal, elk van een andere kleur. Over mozaïek zal de volgende aflevering (thema 61) gaan.

beknopte geschiedenis.

Keramische tegels worden al duizenden jaren gemaakt. In de Oudheid werden in Egypte, Mesopotamië en Perzië tegels gebruikt als wand-

bekleding van grote bouwwerken. Geglazuurde en gekleurde tegels, in de vorm van en zo dik als bakstenen, werden gebruikt om reliëfs te maken; een mooi voorbeeld is de Ishtar Poort van Babylon uit ca. 575 n. Chr., die nu deels gereconstrueerd in het Pergamonmuseum in Berlijn te zien is.

Ishtar Poort-detail (foto internet)

Tot grote bloei kwamen de wandtegels in de islamitisch-Arabische cultuur. De figuren op de tegels zijn in de islamitische kunst abstract, geometrisch en ornamenteel, omdat men in de islam geen levende wezens mag afbeelden. Met de Moren kwamen de kleurrijk geglazuurde tegels naar Spanje en Portugal, waar ze *azulejos* genoemd worden. Via waarschijnlijk Majorca (waar de naam majolica naar zou verwijzen) kwam de kunst in Italië terecht. Langs de drukke handelswegen trokken de Italiaanse potten- en tegelbakkers naar Antwerpen en de zuidelijke Nederlanden in de 15^e eeuw, waar de Vlamingen de kunst afkeken. Vandaar was het in de 16^e eeuw een kleine stap naar de noordelijke Nederlanden, waar de tegelkunst tot grote bloei kwam met als bekendste voorbeeld het Oudhollandse, cq. Delfts blauwe tegeltje.

TEGELS OP BEGRAAFPLAATSEN

Eindhoven - Oude Toren

oudhollands tegeltje

Paramaribo - tegeltjesgraven (© J.H Mulder)

Een enkel oud tegeltje op een bakstenen grafmonument, zoals op bijgaande afbeelding, zal niet vaak voorkomen. In de serie over begraafplaatsen in Paramaribo door Jannes H Mulder kwamen op het oude gedeelte van de rooms-katholieke begraafplaats nog al wat tegeltjesgraven voor, een dikke plaat bekleed met gewone witte badkamertegeltjes. Dat is even op-

merkelijk als de vele bakstenen grafmonumenten in Paramaribo. Bakstenen zijn te verklaren, omdat die als ballast voor de lege schepen werden meegenomen uit Nederland; en misschien gold dat ook voor de tegeltjes?

Maar hoe is het met het gebruik van keramische tegels op begraafplaatsen in Nederland en Europa?

begraafkerken met keramische tegelvloer

Vanaf de Middeleeuwen werden kerken vaak begraafkerken. In een aantal kerken, vooral kathedralen, werden de hogere standen, vooral adel en geestelijkheid, onder de kerkvloer begraven en werden de kerkvloeren volgelegd met zerken. Maar er waren ook kathedralen waar grafmonumenten tegen de wand werden ge-

plaatst of epitafen werden opgehangen en waar een vloer werd gelegd van rijkversierde keramische tegels. Mooie voorbeelden daarvan zijn te vinden in Dublin, in de Christ Church Cathedral en St. Patrick's Cathedral. En in het National Museum of Ireland – Archaeology in Dublin wordt uitleg gegeven over die middeleeuwse tegels.

DUBLIN

National Museum of Ireland – Archaeology

Er was in de Middeleeuwen voor vloeren van kathedralen en abdijen duidelijk behoefte aan gladde, vlakke, duurzame vloeroppervlakken die gemakkelijk schoon te houden waren. De meeste vloertegels werden gemaakt door rode aardewerkklei in houten mallen te drukken met een eenvoudig reliëfontwerp. In het leerharde stadium werd het concave ontwerp gevuld met klei van een contrasterende kleur, meestal

bleek of wit, en het oppervlak gladgestreken. Eenvoudige heraldische motieven, wapenschilden, gestileerde bloemen en dieren, maar ook geometrische motieven waren populaire ontwerpen. Andere tegels werden bedekt met een laag wit slib waarin het ontwerp werd gekrast of gesneden. De zachte aardekleuren voegden een extra element van warmte en rijkdom toe aan het interieur van deze prachtige gebouwen.

museum: middeleeuwse tegels verklaard

Christ Church Cathedral

De Christ Church Cathedral in Dublin is de oudste van de twee kathedraalen in Dublin en is nu de zetel van de anglicaanse Church of Ireland voor het bisdom Dublin en Glendalough. De kathedraal werd in 1038 als houten gebouw gesticht door Vikingkoning Sitriuc 'Silkenbeard' en Dunan, de eerste bisschop van Dublin en in 1186 als stenen kerk herbouwd door de Anglo-Normandiërs. Begin 19^e eeuw verkeerde het gebouw in slechte staat, maar in de jaren 1870 werd het uitgebreid gerenoveerd, betaald door whiskeymagnaat Henry Roe.

De huidige kathedraal is een mix van oorspronkelijk 12^e en 13^e eeuwse materiaal en reconstructies met Victoriaanse kenmerken.

Opvallend is de **keramische tegelvloer** in de kathedraal. Slechts een enkel gedeelte, dat zich in de kapel van St. Laud bevindt, is nog origineel en stamt uit de Middeleeuwen. De meeste tegelvloeren zijn tijdens de reconstructie van de kathedraal in de 19^e eeuw, de Victoriaanse periode, gemaakt en zijn getrouwe kopieën. In totaal zijn er 63 patronen te vinden. De originele tegels uit de Middeleeuwen waren gemaakt van aardewerkklei en gevormd in mallen en ofwel vlak gelaten ofwel versierd met patronen die er met een metalen of houten stempel ingedrukt waren. De ontwerpen omvatten bloemen, leeuwenkoppen en andere dieren, letters en geometrische motieven.

kapel St. Laud: middeleeuws

Victoriaanse reconstructies

het graf van *Strongbow*

Op de tegelvloer staat in de rechter zijbeuk het grafmonument van *Strongbow* (Richard de Clare 1130-1176), leider van de Anglo-Normandiërs die Dublin veroverden in 1170. In 1176 werd hij in de kathedraal begraven. Toen de zuidelijke muur en het dak in 1562 instortten, werd zijn graf verwoest. Strongbow werd ergens in de buurt herbe-

graven, zijn grafmonument is een kopie van de 14^e eeuwse en bevat fijne details van een middeleeuwse wapenuitrusting met inbegrip van sporen op de enkels.

the rat and the cat

In de grafkelder uit de 11^e-12^e eeuw bevinden zich naast grafmonumenten en veel historische kunstschaten ook de gemummificeerde lichamen van een rat en een kat, die in een orgelpijp werden aangetroffen. Rond 1860 heeft vermoedelijk de kat de rat achtervolgd tot in een orgelpijp, beide bleven erin steken, stierven en werden gemummificeerd.

Saint Patrick's Cathedral

Rond 450 begon St. Patrick, die later de patroonheilige van Ierland werd, op deze plaats te dopen en tot 1192 stond hier een houten kapel. Toen liet aartsbisschop John Comyn een stenen kathedraal bouwen. Saint Patrick's Cathedral is de nationale kathedraal van de anglicaanse Church of Ireland. Na 600 jaar was een groot deel van de kerk in verval geraakt. Daarom was de kerk buitengewoon dankbaar toen de rijke bierbrouwer Benjamin Lee Guinness in 1860

aanbood om het gebouw volledige te restaureren. Zijn enige voorwaarde was dat men hem niets in de weg mocht leggen; het project duurde vijf jaar.

Een van de veranderingen die Guinness doorvoerde, was de vloer van het schip optrekken tot dezelfde hoogte als die van het koor. In dat proces werden nieuwe tegels neergelegd, gebaseerd op middeleeuwse ontwerpen en die het gehele schip van de kathedraal bedekken.

Sinds de stichting eind 12^e eeuw is de kathedraal een begraafplaats geweest voor velen, geestelijkheid, adel, militairen, ambtenaren, kunstenaars en schrijvers. Men schat dat er tussen de 600 en 700 personen begraven zijn, zowel in de kerk als op het belendende kerkhof. Helaas werden begrafenissen voor de 17^e eeuw vaak niet gedocumenteerd. De eerst bekende begrafenis was in 1271 van aartsbisschop Fulk De Sandford, als laatste werd in 1840 Deken

Henry Richard Dawson onder de kerkvloer bijgezet.

Op een enkele uitzondering na zijn in de tegelvloer geen aanduidingen van graven te vinden, maar op of tegen de wanden is geen plekje onbenut gebleven om met beelden en/of epitafen de doden te herdenken, die ofwel hier begraven zijn ofwel elders zijn gestorven. De bekendste (voor ons) die in de kathedraal is begraven is Deken en schrijver Jonathan Swift (1667-1745).

Jonathan Swift (1667-1745)

In de keramische tegelvloer van de St. Patrick's Cathedral ligt een koperen tegel met de naam Swift en daarnaast een nog kleiner koperen tegeltje met de naam Esther Johnson. Jonathan Swift was vanaf 1713 Deken van de Saint Patrick's. Daarnaast was hij een satirisch schrijver, die vooral bekend werd van zijn *Gullivers Travels*. Geen kinderboek, maar een scherpe satire tegen de irrationaliteit van het menselijk gedrag op politiek, religieus en wetenschappelijk terrein. Geschreven tijdens de Verlichting, de stroming in de 18e eeuw waarin de Rede centraal stond en waar kennis en verstand belangrijker werden geacht dan tradities en geloof. Privé onderhield hij een diepe vriendschap met Stella (Esther Johnson 1681-1728). Hij werd naast haar begraven.

Aan de wand hangt zijn buste en in de kathedraal liggen in de *Swift's Corner* een aantal memorabilia, geschriften, zijn dodenmasker en een afgietsel van zijn schedel.

begraafplaatsen met keramische tegels

Wandtegels, vloertegels, losse tegels, mozaïek-tegeltjes, tegeltableaus, tegels in een patroon, tegels in een lijstje, allerlei varianten in het gebruik van keramische tegels kun je op begraafplaatsen tegenkomen.

Waar in middeleeuwse kathedralen en abdijen meestal tegels van aardewerk werden gebruikt, zal het materiaal van tegels op hedendaagse begraafplaatsen vaak steengoed zijn, maar ook ander keramisch materiaal komt voor.

- wandtegels -

- Is het een tegelwand of is het een rechtop gezette tegelvloer? Rond de St. Mungo's Cathedral in Glasgow ligt het oude kerkhof, dat niet meer in gebruik is. Er liggen vooral onleesbaar geworden grafzerken, hier en daar staat er nog een tombe tussen en aan de muur staan nog een aantal grote grafmonumenten. Daartussen bevindt zich een grafmonument, dat sterk doet denken aan de middeleeuwse tegelvloeren in kathedralen, zoals hierboven beschreven in Dublin. Ook in St. Mungo's Cathedral bevindt zich nog zo'n stuk tegelvloer, hoewel het merendeel een stenen vloer heeft. Zou een deel van de oude vloer voor dit graf gebruikt zijn? In de middelste driehoek staat het grafschrift: *The Burial Place of Alexander Smith. Slater. Glasgow.* Op de heuvel achter de kathedraal ligt *Glasgow Necropolis.*

- Op begraafplaats Zorgvlied in Amsterdam staat het graf met de tegeltjes van Annie M.G. Schmidt (1911-1995). Het doet denken aan badkamertegeltjes, maar het is meer een venster op de wereld. Op het raam staat haar naam, het betonnen raamkozijn is bezet met kleurige tegeltjes in pasteltinten, waarbij het roze lijkt te overheersen. Maar dat komt misschien omdat Annie als regisseuse van haar eigen begrafenis had bepaald dat het een vro-

lijke dag moest worden zonder zwart maar met veel roze. Het grafmonument is ontworpen door glaskunstenaar Ellen Boswijk (1966-2016).

Op dezelfde begraafplaats staat nog een tegeltjesgraf, waarop de kleur blauw overheerst. In de tegelwand zijn door tegels weg te laten doorkijkjes ontstaan, waardoor je de natuur ziet en op een aantal witte tegeltjes staan lieve tekeningetjes met persoonlijke woorden.

Amsterdam - Zorgvlied

Augsburg

Leipzig - Südfriedhof

- Op het katholieke Hermanfriedhof in Augsburg is op een (arcade)muur een tegelwand in grijze ton-sur-ton kleuren aangebracht, die als achtergrond dient voor een sculptuur in hoogrelief van een Madonna met kind boven de naam van de overledene.

- Op het Südfriedhof in Leipzig staat op een familiegraf een wand met grote tegels, waarop centraal een keramische vrouwenfiguur in hoogrelief is aangebracht.

De Leipziger beeldhouwer Paul Stuckenbruck (1868-1947) heeft in 1935 voor de familie Bretschneider dit 3 meter hoge grafmonument ontworpen en gemaakt. Hij gebruikte voor de violetkleurige tegels het voor die tijd moderne bouw materiaal *Eisenklinkerziegel* (ijzerhoudende baksteentegel). Het centraal geplaatste naar boven zwevende beeld van de vrouw is gemaakt van steengoedklei en vertoont trekken van art deco.

- vloertegels -

De ruimte voor het graf kan op verschillende manieren bedekt worden, met een bloembed, een liggende steen of zerk of een tegelvloertje, al of niet binnen betonnen banden.

- Glanzend geglazuurde tegels vormen de grafbedekking op een graf op het cimetière communal in Cotignac. Slechts een Ankh-teken, oud Egyptisch symbool voor 'leven', is in licht reliëf op de tegels aangebracht samen met de naam.
- Een wel heel merkwaardige tegelvloer bevindt zich op een graf op de algemene begraafplaats

in Middelburg. Binnen een omlijsting van rechthoekige blauwe tegels zijn een aantal oudhollandse, ook rechthoekige, tegels geplaatst met afbeeldingen van dieren, putti en voornamelijk personen in zeventiende eeuwse kledij.

- Dat vroeger ook gewone huis-tuin-en-keuken tegeltjes op graven gebruikt werden zien we op een enkel graf op de begraafplaats het 'Vierde Gesticht' in Veenhuizen. Maar op de Algemene begraafplaats van Dwingeloo komt dat fenomeen opvallend vaak voor.

Cotignac

Middelburg

Veenhuizen

Algemene begraafplaats Dwingeloo

Aan de Drift, grenzend aan de Brink in het centrum, ligt de gemeentelijke begraafplaats van Dwingeloo. Aan de linkerkant liggen de oudste graven, vanaf het tweede deel van de 19^e eeuw. Er is niet veel geruimd, er staan nog vervallen graftekens, zelfs van hout. Aan de rechterkant ligt het nieuwere deel. In het midden staan urnenwanden.

Op het deel met graven uit de eerste helft van de 20e eeuw komen opvallend veel tegeltjesgraven voor, d.w.z. graven waar aan het hoofd een stèle staat met de data van de overledene(n) en waar het grafbed bedekt is met een tegelvloer van grijs (gewolkte) tegels met zwarte accenten. Een enkele keer is het patroon andersom, zwart met witte accenten.

Omdat er een paar tegeltjes los lagen, was aan de onderkant duidelijk het beeldmerk van het merk Wasserbillig te herkennen. In Wasserbillig, Groothertogdom Luxemburg, begon Felix Lamberti in 1868 een *Töpferei*, die na een aantal overnames in 1921 de *Compagnie Générale de Produits Céramiques Cérabati Wasserbillig* werd; in 1990 werd de fabriek gesloten. Er werden dubbel hardgebakken steengoed vloertegels van het merk Wasserbillig (10x10 cm) gemaakt.

Ongetwijfeld heeft er in (de buurt van) Dwingeloo destijds een leverancier van tegels van dit merk gewoond, die ook volgens het principe 'de één zijn dood is de ander zijn brood' klanten wierf. En wat je zo vaak op begraafplaatsen ziet, een voorbeeld doet navolgen.

- mozaïektegeltjes -

Ondanks de naam vallen mozaïektegeltjes niet in de categorie mozaïek, waarin vormen gemaakt worden van onregelmatig geplaatste stukjes keramisch of ander materiaal, elk van een andere kleur. De keramische mozaïektegeltjes, die meestal voor badkamer en keuken geleverd worden, zijn regelmatig gevormde vierkante minitegeltjes (van 3,2 x 3,2 cm tot 5 x 5 cm), die aangeleverd worden op matjes van 30 x 30 cm. Maar uiteraard kunnen deze tegeltjes ook gebruikt worden voor de bekleding van een grafmonument(je).

- Op de R.K. Begraafplaats Molenstraat in Helmond is een grafplaat bekleed met kleine 'mo-

zaïek' tegeltjes; in een contrasterende kleur is er een kruis en zijn er letters in aangebracht.

- Het grafmonumentje op De Nieuwe Ooster in Amsterdam in de vorm van een kubus/doos met deksel is een combinatie van onecht mozaïek, nl. 'mozaïek' tegeltjes en echt mozaïek. De helft van de bovenkant van de kubus is bekleed met onregelmatige stukjes tegel en ook in de deksel zijn een paar mozaïekstrepen aangebracht.

- Er zijn ook allerlei andere combinaties en tussenvormen op begraafplaatsen te vinden. Is de figuur op een graf op begraafplaats St. Petrus Banden in Den Haag een mozaïek of een tegeltableau of iets daar tussen in?

Helmond - Molenstraat

Amsterdam - Nieuwe Ooster

Den Haag - St. Petrus Banden

- tegeltableaus -

Een tegeltableau is een 'schilderij' op tegels, waarbij de voorstelling over meerdere tegels wordt verdeeld en aangebracht (zie thema 58 over faïence). Nadat de tegels zijn geglazuurd en gebakken worden ze als een legpuzzel aan elkaar gevoegd en verder verwerkt, bv. in een tegelwand. Op begraafplaatsen kom je tegeltableaus in diverse vormen tegen.

- Een afwijkende vorm kom je tegen op de begraafplaats van Bergamo. Daar staat geen door-

lopende voorstelling op een tegelwand, maar worden zes afzonderlijk beschilderde tegels met nieuwtestamentische voorstellingen over het leven van Jezus samengevoegd tot de vorm van een kruis.

- De namen en/of de gegevens van de overledene(n) kunnen ook op een tegeltableau worden weergegeven, zoals op de begraafplaats van Faenza en op de begraafplaats naast het abdijcomplex van Clonmacnoise in Ierland.

Faenza

Bergamo

Clonmacnoise

- Op de begraafplaats van Faenza, waarvan de naam faience is afgeleid, ontkom je niet aan de faience beschilderingen op keramiek, zowel af-

zonderlijk als in tegeltableaus. Het grafmonument van de families Samorini, Ceroni en Valli heeft aan drie zijden een tegeltableau.

Faenza - Cimitero dell'Osservanza

- Boven de ingang van grafkapellen of in nissen van een arcade werd ook vaak een afbeelding aangebracht.

In Faenza is dat een bijzondere afbeelding van een Piëta: Jezus staande in de armen van Maria met daarnaast zijn leerling Johannes.

In de arcadegang van begraafplaats Il Staglieno in Genua wordt op het tegelplateau een wolkenlucht afgebeeld.

- Op het Cimetière Montparnasse in Parijs bevindt zich op een grafmonument een tegeltableau met de voorstelling van de kruisafname.

Faenza

Parijs - Montparnasse

Genua